

De stem van de student

There are things which happen and leave no discernible trace, are not spoken or written of, though it would be very wrong to say that subsequent events go on indifferently, all the same, as though such things had never been.

A.S. Byatt, *Possession: a romance* (Londen 1990) postscript.

De stem van de student

Nederlandse studentenbladen
in de negentiende eeuw

ANNELIES NOORDHOF-HOORN

Hilversum
Verloren
2016

Deze uitgave is mede tot stand gekomen dankzij de financiële steun van de J.E. Jurriaanse Stichting, Stichting dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds en Stichting Nicolaas Mulerius fonds.

Afbeeldingen op het omslag: voorzijde, student zittend aan de leestafel in de studentensociëteit PHRM. Uit: Frits Broeyer, 'Het Utrechtse aandeel in de Nederlandse studentenpers van de negentiende eeuw', in: *Jaarboek van Oud-Utrecht* (Utrecht 2005) 77-129, aldaar 124; achterzijde, 'De fuifsters van Ada's candidaatsexamen. Staand: Ikke, Lou, Ada, Marie-Anne, Pieka. Zittend: Paula, Jet'. Uit: Machteld Bijl e.a., 'Met haar honderd jaren'. *Een eeuw vrouwelijke studentenvereniging te Utrecht* (Utrecht 1999) 24.

ISBN 978-90-8704-589-0

Dit is de handelseditie van een proefschrift verschenen aan de Rijksuniversiteit Groningen.

© 2016 Annelies Noordhof-Hoorn & Uitgeverij Verloren

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

www.verloren.nl

Opmaak: Rombus, Hilversum

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Voorwoord	9
Inleiding	11
DEEL I – OP WEG NAAR SOEVEREINITEIT	
DE VROEGE STUDENTENPERS (1751-1855)	
1 Ongelikte beren?	31
<i>De spectatoriale studentenbladen</i>	
1.1 De spectatoriale geschriften	31
1.2 <i>De Zeeden-meester der Studenten</i>	32
1.3 <i>De Spectator der Studenten</i>	38
2 ‘Een schaar in de handen van kinderen’	42
<i>Studenten richten eigen periodieken op</i>	
2.1 Toenemend studentendrukwerk	43
2.2 De oprichting van de Groninger Studentenalmanak	46
2.3 <i>De gekortwiekte Faam. Utrechtsch-Akademisch blad</i> (1825-1827)	48
2.4 Utrechts én landelijk studentenblad	51
2.5 Een veel gelezen studentenblad	56
2.6 De oprichters van <i>De Faam</i>	57
3 Van rijm tot rubriek	60
<i>Het studentenblad zoekt een vorm</i>	
3.1 Drie Utrechtse initiatieven	61
3.2 <i>Minerva. Tijdschrift voor studenten</i> (1835-1836)	68
3.3 <i>Gedenkschriften van eenen student</i> (1838-1841)	70
3.4 <i>Panathenaeum</i> (1842-1843)	76
3.5 <i>Minerva. Nieuwsblad voor studenten</i> (1842-1843)	83
3.6 <i>Braga. Dichterlijke mengelingen</i> (1842-1844)	89
3.7 Een belangrijk podium	90

4 Mondige studenten	92
<i>Het studentenblad als krant</i>	
4.1 <i>Universiteits-blad voor Nederland</i> (1849-1850)	94
4.2 <i>Lucifer. Akademische courant</i> (1850-1853)	106
4.3 <i>Universiteitsblad</i> (1854-1855)	120
4.4 Bewust academische bladen	126
5 Een eigen studentenorgaan: nodig en nuttig	127

DEEL II BETWISTE EENHEID

DE LANDELIJKE STUDENTENBLADEN (1864-CA. 1890)

6 Stem van de studenten	135
<i>Het landelijke studentenblad</i>	
6.1 <i>Vox Studiosorum</i> (1864-1874)	136
6.2 <i>Noord en Zuid. Tijdschrift voor de beoefening der fraaie Letteren</i> (1866-1868)	140
6.3 <i>Studenten Weekblad. Orgaan voor Noord- en Zuid-Nederland</i> (1871-1874)	143
6.4 <i>Vox Studiosorum/Studenten Weekblad</i> (1875-1892)	146
6.5 <i>Minerva. Algemeen Nederlandsch Studenten-Weekblad</i> (1876-1923)	148
6.6 <i>Vrije Arbeid. Geïllustreerd Studenten-maandblad</i> (1881-1884)	150
6.7 <i>Volkstribuun. Maandblad voor iedereen</i> (1882)	153
7 Binnen en buiten	158
<i>De grenzen van de Nederlandse studentenmaatschappij</i>	
7.1 De Delftse kwestie	158
7.2 De universiteit van het Noorden	167
7.3 De Zuidelijke Nederlanden	177
7.4 Het Athenaeum in Amsterdam	185
7.5 Saamhorigheid en eigenheid	190
8 Studentenblad versus almanak	191
<i>Vreedzame coëxistentie of concurrentie?</i>	
8.1 De jaarboeken van de studentencorpora	192
8.2 Het jaarverslag en de collegeverslagen	194
8.3 Het mengelwerk en de varia	201
8.4 De almanakrecensie in de studentenbladen	206
8.5 De plaatselijke almanak bedreigd in haar bestaan	212
8.6 Coëxistentie of concurrentie?	218

9 Kweekschool der maatschappij	220
‘Studie en leven mogen niet gescheiden, zij moeten gepaard zijn!’	
9.1 ‘Vormt u voor de maatschappij’	221
9.2 Het corps: kweekschool der beschaving	226
9.3 De sociëteit: essentie of uitwas?	230
9.4 Sport als gemene deler: de vorming van de Nederlandse student	238
10 Van partijhartstocht en jeugdige heethoofden	243
10.1 De studentenmaatschappij versus burgermaatschappij	244
10.2 Liefdadigheid en ijver voor het Vaderland	245
10.3 ‘Moet dan alles kleurloos zijn?’	252
11 Het landelijke studentenorgaan: tussen ideaal en werkelijkheid	265
 DEEL III EMANCIPATIE IN EIGEN KRING	
NIEUWE STUDENTENBLADEN (CA. 1890-1910)	
12 Het studentenblad als emancipator	271
Niet-corpsleden richten eigen bladen op	
12.1 Alma Mater. Studentenblad (1888-1899)	272
12.2 ‘Een gezond onderdeel van het organisme “de Maatschappij” ’	277
12.3 <i>Propria Cures</i> (1890-heden)	282
12.4 Tegen de Bond	284
12.5 <i>Propria Cures</i> : een eigen stijl	286
12.6 De opheffing van <i>Alma Mater</i>	289
13 ‘Weest als student een “Mensch” ’	291
Studenten-socialisten richten eigen bladen op	
13.1 <i>Stemmen</i> (1891-1892)	292
13.2 De opheffing van de <i>Vox</i> (1892)	300
13.3 De <i>Vox</i> wordt Utrechts	302
13.4 <i>Studenten Tijdschrift. In den Nevel</i> (1897-1899)	304
13.5 [<i>Delftsch</i>] <i>Studenten Weekblad</i> (1898-1921)	308
13.6 Een doorbraak voor <i>Minerva</i> ?	311
13.7 Noblesse oblige	317
14 ‘Het meisjesblad als enige uiting van het intiemere meisjesklubleven’	319
Vrouwelijke studenten richten eigen bladen op	
14.1 Het ‘dubbele-moraal’ debat	320
14.2 <i>Een Meisje-Studentje</i>	323

14.3 Het <i>Utrechtsch maandblad voor vrouwelijke studenten</i> (1910-1913)	330
14.4 Een eigen stem: <i>Maandblad of Minerva</i> ?	332
15 'Wilt gij student zijn?'	341
<i>Het einde van Minerva</i>	
Besluit	350
Bronnen en bibliografie	358
Illustratieverantwoording	368
Summary	370
Dankwoord	374
Register	376

Voorwoord

Dit boek is geschreven in opdracht van de Commissie Geschiedschrijving Rijksuniversiteit Groningen en vindt zijn oorsprong in een vooronderzoek dat ik in de zomer van 2007 voor de Commissie verrichtte op voordracht van de voorzitter, Klaas van Berkel, bij wie ik enkele jaren daarvoor was afgestudeerd. Het vooronderzoek betrof het in kaart brengen van relevante literatuur en het inventariseren van eventueel beschikbaar materiaal voor een groter onderzoek naar het ontstaan en de geschiedenis van de universitaire pers in Groningen. Pas in 1923 kreeg Groningen een eigen studentenblad, *Der Clercke Cronike*, dat in 1971 plaatsmaakte voor de *Universiteitskrant (UK)*, een onafhankelijk universiteitsblad. Het literatuuronderzoek was makkelijker dan het archiefonderzoek, aangezien het archief van de UK zich op de zolder van het toenmalige UK-pand bevond, waar de ordners en dozen kriskras verspreid lagen. De resultaten met conclusies en aanbevelingen bracht ik samen in *De papieren band om de universiteit. Verslag van een vooronderzoek naar de geschiedenis van de universitaire pers in Groningen* (Groningen 2007).

Het vooronderzoek mondde uit in een promotieonderzoek. In het kader van het lustrum van 2014 zou een geschiedenis van de universitaire pers van Groningen verschijnen. De Commissie Geschiedschrijving en de Faculteit der Letteren boden mij de gelegenheid dit onderzoek uit te voeren. Klaas van Berkel was bereid op te treden als mijn eerste promotor. Maarten Duijvendak, ook lid van de Commissie Geschiedschrijving, werd mijn tweede promotor. De promotieopleiding volgde ik bij het Instituut voor Cultuurwetenschappelijk Onderzoek Groningen van de Faculteit der Letteren.

Het uitgangspunt van het promotieonderzoek was de gedachte dat alleen een analyse van de gehele geschiedenis van de Groningse universitaire pers een goed beeld zou kunnen geven van de ontwikkeling en betekenis van de universitaire pers binnen de academische gemeenschap in Groningen. In het onderzoek zou ik daarom ook aandacht besteden aan de geschiedenis van de Groningse universitaire pers in de negentiende eeuw. Deze lijn had ik reeds uitgezet in de conclusies en aanbevelingen van het vooronderzoek, maar ik besepte destijds nog niet hoe omvangrijk en complex het materiaal was. Bovendien leek het volstrekt logisch om niet enkel vanuit een Gronings perspectief de geschiedenis van de studentenbladen te benaderen, maar het onderzoek te verbreden en een geschiedenis van de Nederlandse studentenbladen in de negentiende eeuw erbij te betrekken. Juist omdat de geschiedenis van de universitaire pers in deze eeuw niet een lokaal, maar veel meer een interacademiaal karakter had. Tegelijkertijd groeide tijdens dit onderzoek het inzicht dat de ontwikkeling van het studentenblad tot professioneel uni-

versiteitsblad in de twintigste eeuw om een apart onderzoek vraagt, omdat het karakter en de status van de universitaire pers in deze periode aanmerkelijk was veranderd. Deze veelomvattende en zeer interessante geschiedenis verdient het om nog geschreven te worden.

Het nu volgende onderzoek richt zich dus op de negentiende-eeuwse geschiedenis van de Nederlandse studentenbladen. Het beschrijft en analyseert het ontstaan en de ontwikkeling van het studentenblad als genre en onderzoekt de functie en betekenis van de studentenpers voor de academische gemeenschap in de negentiende eeuw. Deze geschiedenis toont aan hoe belangrijk de universitaire pers is geweest voor de moderne universiteit – en nog steeds is.

Inleiding

De universitaire pers weerspiegelt niet alleen de identiteit van een universiteit, zij geeft daar ook vorm aan. Het was dan ook niet vreemd dat de aankondiging in de zomer van 2012 dat de *Universiteitskrant Groningen (UK)* zou worden vervangen door een digitale versie, tot een stroom van bezorgde reacties leidde, zowel binnen als buiten de Groningse academie. Want wat betekende deze ontwikkeling in de universitaire pers voor de universiteit? Hoogleraar Eigentijdse Geschiedenis Doeko Bosscher vreesde het ergste: 'de papieren UK opheffen is zo gedaan. Hem weer oprichten zal nooit gebeuren'. En de papieren UK schiep juist een band. Opinie- en achtergrondartikelen gaven diepgang en leidden tot discussies. Juist die discussies zijn zo belangrijk in een academische gemeenschap: 'je zet er de gemeenschappelijke opinieklok mee gelijk'. De UK online zou, zo verwachtte Bosscher, leiden tot het slechts scannen van de toch al te grote berg informatie die we dagelijks op ons scherm zien verschijnen. En dus tot verlies van gemeenschappelijkheid.¹

De opmerking van Bosscher raakt aan een belangrijk, maar weinig bestudeerd aspect van de ontwikkeling van de moderne universiteit: de rol van de universitaire pers. Hoeveel belang er wordt gehecht aan de universiteitsbladen bleek ook uit de reactie van een Leidse studente in *Trouw*. De 'UK moet blijven', schreef zij.² Studenten hadden immers het recht te weten wat zich afspeelde binnen de universiteit. Het universiteitsblad was bovendien een spiegel voor de universiteit met een controlerende functie; kortom, een belangrijk podium. De teloorgang van opnieuw een onafhankelijk universiteitsblad was zorgelijk.³ Het universiteitsblad mocht kennelijk niet langer 'luis in de pels', onafhankelijk en kritisch zijn, maar moest vooral fungeren als een pr-blaadje van de universiteit. Anderen vonden deze reactie overtrokken. Waarom zou een digitale universiteitskrant niet kritisch kunnen zijn? De huidige 'digitale' student zou bovendien zonder enige moeite de weg weten te vinden naar de digitale versie van de UK. De digitalisering van het blad past zo gezien juist uitstekend in de eigentijdse maatschappelijke ontwikkelingen. Andere (universiteits)kranten digitaliseren immers ook.⁴ Inderdaad hoeft het één het ander niet uit te sluiten. Digitalisering kan samengaan met diepgang, kwaliteit en onafhanke-

¹ Doeko Bosscher, 'UK digitaal? Ik vrees het ergste', *UK*, 14 juni 2012.

² Cathelijne Paling, 'Universiteitskrant moet blijven', *Trouw*, 28 juni 2012.

³ In 2010 was bijvoorbeeld het *U-blad* van de Universiteit Utrecht opgeheven en vervangen door een digitaal blad.

⁴ Klaske Tameling, 'UK als sterk merk: I like', *UK*, 14 juni 2012. De auteur promoveerde in 2015 op het proefschrift: *En wat doen we online? Crossmediale dilemma's op de Nederlandse nieuwsredactie* (Amsterdam 2015).

lijkheid. Al stelt digitalisering de journalistiek – onder meer als het gaat om die diepgang en kwaliteit – wel voor nieuwe uitdagingen.

De discussie over de digitalisering van universiteitsbladen onthult iets wezenlijks. Het gevreesde verlies van de bindende werking van het kritische en onafhankelijke universiteitsblad laat namelijk heel goed zien welke fundamentele en vanzelfsprekende plaats het blad inneemt in de academische gemeenschap. Een goede universiteit kan kennelijk niet zonder een onafhankelijk en kritisch universiteitsblad. Die twee zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Alsof het nooit anders is geweest. Toch is er een tijd geweest dat er helemaal niet zoiets als een universiteitsblad bestond. Pas aan het begin van de negentiende eeuw werden de eerste bladen opgericht, door studenten. Kleine blaadjes, die het vaak maar enkele jaargangen of soms slechts enkele nummers volhielden. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw veroverde het studentenblad een vaste plaats in de nationale universitaire gemeenschap. In de loop van de twintigste eeuw maakten deze bladen plaats voor de universiteitsbrede krant, die men eigenlijk op iedere universiteit of hogeschool wel aantreft.

Om te kunnen begrijpen hoe de universiteitskrant zo'n belangrijke positie heeft verworven in de universitaire wereld is het nodig naar de geschiedenis van de universitaire pers te kijken. Dit onderzoek brengt die geschiedenis van de universitaire pers in beeld. Het eerste deel beschrijft het ontstaan van de eerste studentenbladen, het tweede deel omvat de ontwikkeling van het studentenblad tot landelijk studentenorgaan in de tweede helft van de negentiende eeuw en het derde deel ten slotte bespreekt de oprichting rond 1900 van nieuwe, veelal lokale studentenbladen. De oprichting van deze plaatselijke bladen – opgericht door nieuwe groepen studenten – betekende na enige tijd het einde van het landelijke studentenorgaan. Die ontwikkeling vormt een cesuur in de geschiedenis van de Nederlandse studentenperiodieken; het karakter van de Nederlandse studentenpers veranderde. Een geschiedenis van dit nieuwe plaatselijke, vaak ook al universiteitsbrede studentenblad – dat gezien kan worden als één van de middelen waarmee in de twintigste eeuw gepoogd werd de groeiende en snel specialiserende universiteit bijeen te houden – behoeft derhalve apart onderzoek en blijft om die reden in deze studie buiten beeld.⁵

Historiografisch debat

De algemene geschiedenis van de studentenbladen is tot nu toe in de Nederlandse geschiedschrijving van de universiteit geen voorwerp van studie geweest. In de algemene universiteitsgeschiedenissen worden de (plaatselijke) studentenbladen en universiteitsbladen in meer of mindere mate enkel gebruikt als illustratie van het geschiedverhaal. De Leidse historicus Willem Otterspeer put voor *De wiekslag van hun geest. De Leidse univer-*

⁵ Zie voor een aanzet tot een dergelijk onderzoek: Annelies Noordhof-Hoorn, *De papieren band om de universiteit. Verslag van een vooronderzoek naar de geschiedenis van de universitaire pers in Groningen* (ongepubliceerd verslag voor de Commissie Geschiedschrijving van de Rijksuniversiteit Groningen, 2007).

siteit in de negentiende eeuw uit de jaargangen van het landelijke studentenblad *Minerva*, dat een eigen hoofdredactie in Leiden had.⁶ Voor *Groepsportret met dame* gebruikt Otterspeer daarnaast veelvuldig de studenten Almanak.⁷ De historicus Hervé Jamin verwijst in *Kennis als opdracht* een enkele keer naar een Utrechts studentenblad.⁸ Dat geldt ook voor historicus Peter Jan Knegtman in *Professoren van de stad*, die verwijst naar het Amsterdamse studentenblad *Propria Cures*.⁹ Ook in *Vijfenzeventig jaar Katholieke Universiteit Nijmegen* worden de plaatselijke studentenbladen gebruikt als bron.¹⁰ In *Academische Illusies* wijdt historicus Klaas van Berkel aandacht aan de geschiedenis van het Groningse studentenblad de *Clercke* (1923) en het tijdens de Tweede Wereldoorlog opgerichte *Universiteitsblad*.¹¹ Daarnaast besteedt Van Berkel in het recent verschenen *Universiteit van het Noorden*¹² aandacht aan *Panathenaeum*, het enige Groningse studentenblad dat verscheen in de negentiende eeuw, en staat hij stil bij de vraag welke rol dit blad speelde in de Groningse studentenmaatschappij.¹³ De studentenbladen worden in de algemene overzichten dus voornamelijk gebruikt als illustratie en niet als een op zichzelf staand genre bestudeerd.

Er zijn wel bijdragen gepubliceerd over de *plaatselijke* studentenpers. In verschillende geschiedenissen van het studentenleven verschenen kortere of langere overzichten van de plaatselijke studentenbladen. In *Geschiedenis van het Amsterdamsch Studentenleven, 1632-1932* verscheen bijvoorbeeld 'De Amsterdamsche Studentenpers', waarin de historicus H. Brugmans stil staat bij het Amsterdamse aandeel in de Nederlandse studentenbladen. Daarnaast laat de historicus Emiel Henssen in het *Corps als Koninkrijk* verschillende Delftse studentenbladen kort de revue passeren. In *Schets van eene geschiedenis van het Utrechtsche studentenleven* (1914) geeft W.C.A. van Vredenburg een opsomming van enkele Utrechtse studentenbladen.¹⁴ In *Het Utrechtsch Studentenleven 1636-1936* is een apart hoofdstuk over de Utrechtse studentenpers opgenomen.¹⁵ Ten slotte zijn van tijd tot tijd ook in de studentenbladen zelf door studenten geschreven geschiedenissen van de studentenbladen verschenen.¹⁶

6 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw* (Den Haag 1992) 451.

7 Willem Otterspeer, *Groepsportret met dame. De werken van de wetenschap. De Leidse universiteit, 1776-1876* (Amsterdam 2005).

8 Hervé Jamin, *Kennis als opdracht. De Universiteit Utrecht 1636-2001* (Utrecht 2001).

9 Peter Jan Knegtman, *Professoren van de stad. Het Athenaeum Illustre en de Universiteit van Amsterdam, 1632-1960* (Amsterdam 2007).

10 Hennie Corman ed., *Nijmeegse gezichten. Vijfenzeventig jaar katholieke universiteit* (Nijmegen 1998).

11 Klaas van Berkel, *Academische Illusies. De Groningse universiteit in een tijd van crisis, bezetting en herstel, 1930-1950* (Amsterdam 2005).

12 Klaas van Berkel, *Universiteit van het Noorden. Vier eeuwen academisch leven in Groningen*. Deel I. *De oude universiteit 1614-1876* (Hilversum 2014).

13 Zie over dit blad ook: Annelies Noordhof-Hoorn, 'Panathenaeum. Een Gronings studentenblad in de begintijd van de Nederlandse studentenpers (1842-1843)', *ts. Tijdschrift voor Tijdschriftstudies* 27 (2010) 62-77.

14 Hk. Brugmans, 'De Amsterdamsche Studentenpers', in: *Geschiedenis van het Amsterdamsch Studentenleven, 1632-1932* (Amsterdam 1932) 517-550.

15 C.D.J. Brandt, 'Studentenpers', in: J. Bierens de Haan eds., *Het Utrechtsch Studentenleven 1636-1936* (Utrecht 1936) 561-580.

16 Respectievelijk door P. Harting in *Vox Studiosorum* 5 (1869-1870), H.J. Coster in *Minerva*, april en mei 1888, T.B.

Er is ook wel onderzoek gedaan naar studentenbladen afzonderlijk. Er verschenen bijvoorbeeld boeiende geschiedenissen van *Propria Cures*, het *U-blad* of *Vox Studiosorum*.¹⁷ Deze publicaties geven een overzicht van de ontwikkeling van het desbetreffende blad. Maar ze geven geen overzicht van de ontwikkeling van de studentenbladen als zodanig. De Utrechtse theoloog en historicus Frits Broeyer gaf een eerste aanzet van de bestudering van de geschiedenis van de Nederlandse studentenpers in zijn artikel over het Utrechtse aandeel daarin.¹⁸ Ik daarentegen analyseer het ontstaan en de ontwikkeling van de Nederlandse studentenbladen vanuit het perspectief van de Utrechtse én de Groningse én de Leidse én de Amsterdamse (én de Vlaamse) studenten. Deze studie omvat kortom een gedetailleerde geschiedenis van de Nederlandse studentenbladen.

In Duitsland vond een vergelijkbaar onderzoek plaats. De Duitse communicatie- en mediawetenschapper Hans Bohrmann promoveerde in 1975 op een geschiedenis van de Duitse studententijdschriften. In zijn proefschrift *Strukturwandel der deutschen Studentenpresse. Studentenpolitik und Studentenzeitschriften 1848-1974* onderzoekt hij hoe de Duitse studententijdschriften hebben bijgedragen aan het tot stand komen van een publieke opinie in de studentenwereld. De nadruk ligt vooral op (de studentenrevolutie van de jaren zestig van) de twintigste eeuw.¹⁹ De geschiedenis van de vroegere studentenpers komt ook aan bod in *Studentenpresse – gestern und heute* van de historicus Hardy E. Zimmermann en in het artikel 'Vorläufer' van de historicus August Niemeyer.²⁰ Er zijn enkele belangrijke overeenkomsten in de ontwikkeling van de Duitse en Nederlandse studentenpers. Zowel in Duitsland als in Nederland speelden de studentenverenigingen een belangrijke rol bij de toenemende organisatie van studenten en de oprichting van studentenbladen. Tegelijkertijd kende Duitsland in de negentiende eeuw een volstrekt ander politiek klimaat. De censuur bijvoorbeeld speelde in het openbare leven in de Duitse staten een grote rol. Verschillende initiatieven tot de oprichting van studentenbladen werden in de kiem gesmoord. De studentenpers kon zich pas goed ontwikkelen na de eenwording van Duitsland in 1871.²¹

Aangezien verschillende studentenbladen de Vlaamse studenten actief probeerden te betrekken bij hun onderneming heb ik ook gekeken naar literatuur over Vlaamse studen-

Pleyte in *Minerva*, 24 januari 1899, J.S. Bartstra in *Minerva*, mei 1912. W.C.A. van Vredenburg, *Schets van eene geschiedenis van het Utrechtsche studentenleven* (Utrecht 1914), 40.

¹⁷ Lucas Ligtenberg en Bob Polak, *Een geschiedenis van Propria Cures 1890-1990* (Amsterdam 1990); Kees Ribbens, *Universitaire journalistiek tussen onafhankelijkheid en informatievoorziening: een geschiedenis van het U-blad* (Utrecht 2003); Danie de Hiep en Joost Klarenbeek eds., *125 jaar Vox Studiosorum, 1864-1990. Het oudste Nederlandse studentenblad* (Utrecht 1991).

¹⁸ Frits Broeyer, 'Het Utrechtse aandeel in de Nederlandse studentenpers van de negentiende eeuw', in: *Jaarboek van Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht* (Utrecht 2005) 77-129.

¹⁹ Hans Bohrmann, *Strukturwandel der deutschen Studentenpresse. Studentenpolitik und Studentenzeitschriften 1848-1974* (München 1975).

²⁰ Hardy E. Zimmermann, *Studentenpresse – gestern und heute* (Leipzig 1950); August Niemeyer, 'Vorläufer', *Göttinger Universitäts Zeitung* 3 (1947-1948) nr. 19, 10-12.

²¹ Bohrmann, *Strukturwandel der deutschen Studentenpresse*, 46-47.